

Noves dades sobre la Dertosa romana: un fragment de sigil-lata africana C decorada amb motlle

Margarida Genera*
Ramón Járrega**

Resum

Estudiem un fragment de ceràmica sigil-lata africana C, localitzat durant la primera intervenció arqueològica realitzada en el nucli urbà de Tortosa, l'any 1982, que per les seves característiques singulars considerem que mereix un estudi monogràfic, pensant que pot ser una aportació interessant pel coneixement de les importacions de ceràmica del nord d'Àfrica a les nostres contrades, en època romana. Aquesta peça pertany al fons d'un plat de forma no determinable que té una decoració, feta amb motlle. Procedeix d'un sondeig realitzat a la plaça de l'Olivera, al costat de la catedral, a poc més d'un centenar de metres del riu Ebre. Es presenten el paral·lels trobats a Catalunya.

Resumen

Estudiamos un fragmento de cerámica sigillata africana C, localizado durante la primera intervención arqueológica realizada en el núcleo urbano de Tortosa en el año 1982, que por sus características singulares consideramos que merece un estudio monográfico, pensando que puede ser una aportación interesante para el conocimiento de las importaciones de cerámica del norte de África en nuestras tierras, en época romana. La pieza pertenece al fondo de un plato de forma no determinable que presenta decoración hecha con molde. Procede de un sondeo realizado en la plaza de l'Olivera, al lado de la catedral, a poco más de un centenar de metros del río Ebro. Se presentan los paralelos encontrados en Cataluña.

INTRODUCCIÓ

Entre les diferents investigacions que s'han portat a terme al nucli urbà de Tortosa, que ens permeten anar perfilant alguns aspectes que configuren l'antiga ciutat romana, ens hem de referir a les intervencions efectuades a la plaça de l'Olivera entre els anys 1982 i 1984, les quals han aportat gran part de les dades estrictament arqueològiques conegudes fins ara sobre Dertosa, en tractar-se de l'excavació que ha afectat una àrea més àmplia del sòl urbà, i que ha permès posar al descobert la seqüència estratigràfica molt completa que abraça un període comprès des del segle I dC fins l'època actual.

En aquesta ocasió presentem a conèixer un fragment ceràmic que per les seves característiques singulars considerem que mereix un estudi monogràfic, pensant que pot ser una aportació interessant pel coneixement de les importacions de ceràmiques africanes a Catalunya en època romana.

EL CONTEXT

La plaça de l'Olivera, anomenada també de Nostra Senyora de la Cinta, és a la part vella de la ciutat, prop de l'Ebre i al costat de la catedral; una de les portes del claustre d'aquesta darrera s'obre a la mateixa plaça. Hi conflueixen, pel costat sudoest, el carrer de la Rosa i el de Taules Velles, i pel nor-

* Servei d'Arqueologia de la Direcció General de Patrimoni, Generalitat de Catalunya.

** Universitat Autònoma de Barcelona.

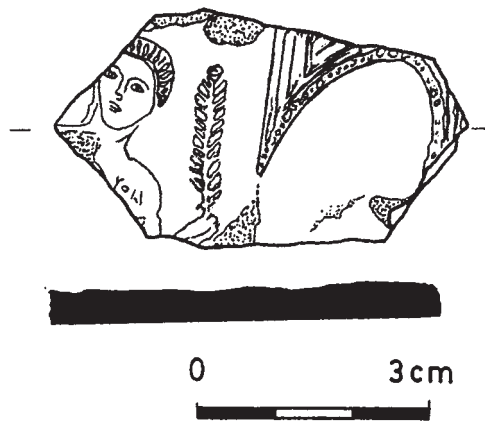

Figura 1. Fragment de sigil·lata africana C decorada amb motlle.

dest, el de la Suda, el de la Mercè i el de l'Arc del Romeu.

Aprofitant la cessió a l'Ajuntament dels solars de tres cases que amenaçaven ruïna, aquesta plaça fou eixamplada pel sector sudoest, i així restà dignificat un dels accessos a la Seu més utilitzats. La Direcció General d'Arquitectura i Habitatge de la Generalitat de Catalunya prengué al seu càrrec les tasques d'adequació del conjunt.

Tenint en compte tant la situació de la plaça dintre els límits dels conjunts històrico-artístics de la ciutat com l'existència de diverses notícies referents a troballes efectuades en indrets molt pròxims, es va decidir l'inici d'una campanya d'excavacions a la mateixa plaça, abans que tressin endavant les obres esmentades, així com les de construcció d'una façana entre el carrer de les Taules Velles i el de la Rosa.

L'any 1982 es van efectuar els primers sondeigs, que van consistir en l'obertura de tres cales. Aquests treballs prosseguiren durant els dos anys següents, ampliant-se en extensió durant els mesos de febrer i agost del 1984.

El conjunt arquitectònic més important localitzat en aquestes excavacions és un edifici de planta quadrangular, els murs del qual estan fets amb una doble alineació de pedres que constitueixen un parament d'*opus spicatum*. Aquesta estructura apareix dividida en quatre àmbits delimitats per tres murs de fàbrica més senzilla, que consisteix en una sola alineació de pedres, lligades amb *opus caementicium*. Aquesta construcció resta delimitada per un mur, al qual hi ha adossades diverses construccions.

El fragment ceràmic objecte d'aquest estudi fou localitzat en el sondeig III a la tardor de 1982. Fou trobat en l'estrat que cobria les primeres cons-

truccions que podríem considerar tardoantigues, a una cota de 4 metres de fondària.

Aquests vestigis arquitectònics que acabem d'esmentar consisteixen en les restes d'un mur, del qual només coneixem poc menys d'un metre de longitud, que apareixia en sentit aproximadament est-oest al centre de la cala. Es compost per dues alineacions de pedres poc treballades; es conserven tres filades, que cobrien una altra construcció; aquesta darrera, d'aparença més sòlida, era associada als materials més antics recuperats fins ara en aquest sector de Tortosa, juntament amb els trobats en el sondeig efectuat l'any següent.

A totes aquestes limitacions (que dificulten la interpretació de les estructures arquitectòniques documentades) cal afegir que al subsòl de Tortosa apareix la capa freàtica a poca fondària. Els anys 1982, 1983 i 1984 varem haver d'aturar les nostres recerques en diverses ocasions, concretament en aquest sondeig, a conseqüència de les constants inundacions dels estrats romans.

DESCRIPCIÓ DE LA PEÇA

Aquesta peça correspon, per les seves característiques físiques, a la producció de la sigil·lata africana C-3 (VV.AA., 1951, 59). Pertany al fons d'un plat de forma no determinable; el gruix de la paret és de 4 mil·límetres. L'argila és de color rosa-ataaronjat, lleugerament granulosa, amb la típica aparença de "pasta de full" de les produccions africanes; presenta una fractura neta i homogènia. L'engalba és del mateix color que la pasta i d'aspecte mat, essent mitjanament densa, homogènia i adherent, i estant aplicada tant a la superfície interior com a l'exterior.

Tot i que el tipus decoratiu al qual pertany aquest fragment sol ésser anomenat "ceràmica amb decoració aplicada", en aquest cas està feta a motlle, i representa una figura femenina amb el pit nu, de la qual es conserven el cap i l'espatlla esquerra; al seu costat s'aprecia una palma i un motiu mal definit a causa del trencament de la peça. A diferència dels punxons de la sigil·lata africana D, que són força coneguts (VV.AA., 1981, 122-136, làms. LVI-LXIV), els motius decoratius de la sigil·lata africana C amb decoració aplicada i feta amb motlle no han estat objecte d'una classificació tan acurada, malgrat que s'han publicat alguns repertoris (VV.AA., 1981, 156-176, làms. LXXVIII-LXXXVIII). El fet que aquestes decoracions sovint conformin escenes relativament complexes fa difícil d'aïllar-ne els motius decoratius.

No coneixem paral·lels exactes de la figura humana aquí representada, tot i que cal tenir en compte que apareix força fragmentada. Per la mateixa raó, no podem identificar el motiu decoratiu (també fragmentari) que apareix representat a la dreta de la peça. En canvi, la fulla o palma que apareix al centre del fragment sí que és paral·lelitzable amb altres exemplars coneguts, podent-se relacionar amb la palma corresponent al número 8 del catàleg de l'*Atlante* (VV.AA., 1981, 166, làm. LXXXI, núm. 5) o bé al ram amb fulles que porta el número 10 del catàleg esmentat (VV.AA., 1981, 166, làm. LXXXI, núm. 10). Tanmateix, en aquest cas no correspon a cap d'elles, atès que els punxons publicats que acabem d'esmentar corresponen als *gobelets* de la producció anomenada d'El-Aouja, del segle III dC, que no tenen res a veure amb la peça que aquí ens ocupa, tot i que la similitud entre la fulla de la peça de Tortosa i els motius *Atlante* 8 i 13 és innegable.

Pel que fa a la tipologia del vas, tot i que no podem determinar la forma a la qual pertany, sabem que les més habituals de la sigil·lata africana C-3 i C-4 amb decoració aplicada i a motlle són les Hayes 48 B, Hayes 51 A-Salomonson b, Hayes 51 B-Salomonson c, Hayes 52 B-Salomonson *b*, Hayes 53 A-Salomonson *a*, Hayes 54-Lamboglia 42/48, Hayes 55-Salomonson *e*, i Hayes 56 (VV.AA., 1981, 156-163, làm. LXXVI, núms. 1-5, làm. LXXVII, núms. 1, 4). A grans trets, aquestes formes es daten al llarg del segle IV (especialment durant la segona meitat), podent arribar a la primera meitat del segle V. Aquesta és la datació que es pot atribuir al fragment de Tortosa que aquí s'estudia.

De tota manera, hi ha una producció de grans plats rectangulars amb decoració a motlle, amb uns temes molts elaborats, que imitaven la vaixel·la de luxe decorada de metall (especialment argent), i és possible (encara que no segur) que el fragment de Tortosa pugui pertànyer a la producció d'alguna d'aquestes grans plates rectangulars. Aquests plats rectangulars amb decoració a motlle tenen un precedent, associat a la forma Hayes 25, que s'atribueix a una variant de la sigil·lata africana A decorada a motlle i es data cap al segle II (VV.AA., 1981, 142-143). Tanmateix, la versió tardana d'aquests plats rectangulars decorats amb motlle (que són els més coneguts) correspon a la forma Hayes 56 que, tot i que s'ha inclòs de vegades entre la producció de la sigil·lata africana D, darrerament es considera més apropiat enquadrar-la dintre de la producció C-4, encara que sense descartar que es produís també en sigil·lata africana D (VV.AA., 1981, 160). La forma Hayes 56 es data entre la se-

gona meitat del segle IV i la primera meitat del V (VV.AA., 1981, 92). Tenint en compte que el fragment conservat sembla haver format part d'una escena més elaborada, creiem que el fragment de Tortosa que aquí estudiem podria haver pertangut a un plat de la forma Hayes 56, sense descartar cap altre possible identificació, perquè les dimensions de la peça no ens permeten fer massa precisions formals.

LA TROBALLA DE TORTOSA DINS DE L'AMBIT DE CATALUNYA

Les decoracions aplicades en la sigil·lata africana C-3 i C-4 solien representar escenes dels jocs d'amfiteatre i de circ, del teatre, de la mitologia grecorromana i, en darrer terme, d'inspiració cristiana; es considera que imitaven les decoracions de la vaixel·la metàl·lica, especialment dels plats luxosos d'argent (VV.AA., 1981, 156). S'havien produït a l'àrea de la Tunísia central, d'on prové la sigil·lata africana C.

La seva difusió abasta totes les ribes de la Mediterrània, malgrat que es tracti d'una producció molt poc abundant en relació a la producció no decorada de la sigil·lata africana C, essent els fragments decorats molt poc abundants. A títol d'exemple, podem recordar els pocs exemples que coneixem que han estat trobats a Catalunya.

Començant per les comarques més nord-orientals, podem esmentar dos fragments de vores de plat (atribuïbles a la forma Hayes 52) localitzats a la vil·la romana de Roses (Alt Empordà), amb sengles decoracions que representen un lleó corrent i un peix empassant-se un altre (Nolla 1984, 456, fig. 15,6); a la vil·la romana dels Tolegassos (Vilademà, Alt Empordà) es va trobar un fragment que representa un peix (Casas 1989, 93, fig. 59, núm. 7). Una vora de plat de la vil·la romana de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà), té una decoració que representa una cràtera (Nolla, Casas 1984, 124, làm. XXXVII, 2). A la vil·la romana de Pla de l'Horta (Gironès) aparegué part d'una vora, que pertany probablement a la forma Salomonson XXVIII bis, amb un motiu no reconeixible a causa de la seva fragmentació (Nolla 1982-1983, 128, fig. 5, núm. 5; Nolla, Casas, 1984, 184, làm. LXII, núm. 5).

Al Maresme s'han trobat fragments d'aquest tipus de producció a la vil·la romana de Caputxins, a Mataró (Járrega, 1993, fig. 22, núm. 2), amb una decoració en el fons intern, representant uns animals de difícil identificació. A la vil·la de Torre Llauder (Mataró) s'han recuperat tres exemplars, dels quals dos formen part de la vora dos plats (corres-

ponents probablement a la forma Hayes 52 B) un amb la representació d'un peix i l'altre amb la d'un lleó corrent; el tercer és un fragment de fons amb una decoració que representa un ocell, un possible pop i una quadrúpede que podria identificar-se com una pantera (Cerdà, Pérez, 1991, làm. 10, núm. 11; Clariana, Járrega, 1994, 256, 260, 272, fig. 3, núms. 1-2).

Al Museu de Badalona (Barcelonès) hi ha exposat un bol de sigil·lata africana C de la forma Hayes 52 amb decoració aplicada, amb la representació de peixos a la vora, que procedeix de fons antics d'excavació (informació de l'arqueòloga Pepita Padrós del Museu de Badalona). Val a dir que a la vil·la romana de Can Paixau (al terme municipal de Badalona) es va trobar, segons Cuyàs (1977, 327) un fragment de "*sigillata estampada anaranjada*" amb un peix gravat; tot i que el mot *estampada* ens podria fer pensar que es tractés d'una africana D amb una decoració estampada, l'abundància de la representació de peixos en la sigil·lata africana C amb decoració aplicada, juntament amb la presència de la peça exposada a l'esmentat museu, ens fa considerar possible que aquesta darrera correspongui al fragment trobat a Can Paixau, segons la descripció de Cuyàs (qui no va publicar-ne cap dibuix ni fotografia).

Al nucli urbà de Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat) es va trobar un fragment de vora de plat, corresponent a la forma Hayes 53-Salomonson a, que presenta, al cantó interior, un motiu aplicat representant un estruç (Járrega, 1989, 416, fig. 2, núm. 5; Járrega 1993, 532). A Granollers (Vallès Oriental), en el lloc conegut com a pati de la vídua Trullàs, es va recuperar un fragment de vora d'un plat de difícil identificació, amb una decoració que representa possiblement un peix, de la qual es conserva la part de la cua (Járrega, 1993, 558-559, làm. 27, núm. 2). D'altre banda, a la vil·la romana de can Cabassa (Vallès Occidental) es va trobar un fragment de vora de plat amb decoració representant una decoració vegetal.

A Tarragona es va recuperar un bell fragment de la vora d'un plat amb la representació d'un tigre o una lleona atacant un animal de difícil identificació (Caballero 1971, 256-257; Aquilué, 1992, 31, fig. 2, núm. 3), que segons Caballero podria ser un gos. Es ben allionador sobre l'escassa quantitat en què es solen trobar aquestes ceràmiques el fet de que aquest fragment, juntament amb altres deu, sigui l'única representació d'aquest tipus de producció decorada entre un conjunt de gairebé 2000 fragments de sigil·lata africana estudiats per Aquilué (1992, 29).

D'altra banda, en aquest mateix indret de la plaça de l'Olivera, aparegué un fragment de vora de plat amb una decoració aplicada consistent en dues petites rosetes (Járrega 1993, 990, fig. 85, núm. 1), que haurien format part d'un conjunt més ampli.

En general, aquestes produccions són tan poc abundants, a la Mediterrània occidental, com s'ha vist reflectit en el cas de Catalunya. La seva distribució és, com és lògic, essencialment marítima, però tot i així es coneix algun cas aïllat de penetració a l'interior, com succeeix al jaciment de Los Bebederos (Huerta, Salamanca) a Castella (García de Figuerola, García Martín, 1995).

CONCLUSIONS

El fragment ceràmic objecte d'aquest estudi correspon a una producció ceràmica poc freqüent a Catalunya i a tot el Mediterrani occidental. Tenint en compte que els motius decoratius propis d'aquesta producció no han estat encara inclosos dintre d'una tipologia acurada (a diferència, per exemple, dels de la sigil·lata africana D) creiem que la publicació d'aquests materials és necessària per tal de furnir una bona base de dades que algun dia permeti fer-ho.

D'altra banda, el fet que la sigil·lata africana C amb decoració aplicada és un producte típic del segle IV dC (tot i que abasta també la primera meitat del V), i tenint en compte que aquest és un segle del qual coneixem molt pocs contextos estratigràfics a Catalunya, augmenta el valor de la publicació de peces com la que ens ocupa, en constituir un nou testimoniatge de la important vitalitat que tingué la ciutat de Dertosa durant el baix imperi romà i tota l'antiguitat tardana.

BIBLIOGRAFIA

- ABRIL, J. (1931): *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. Tortosa.
- AQUILUÉ, X. (1992): *Comentaris entorn la presència de les ceràmiques de producció africana a Tàrraco*. Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens, pp. 25-33. Tarragona.
- BAYERRI, E. (1932-1956): *Historia de Tortosa y su comarca* (8 volums). Tortosa.
- CABALLERO, L. (1971): *Ceràmica sigillata clara decorada de los tipos A, A/C y C*. Trabajos de Prehistoria, 28, pp. 227-257. Madrid.
- CASAS, J. (1989): *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegasos*. Girona.
- CERDÀ, J. A., PÉREZ, S. (1991): *Darreres excavacions d'urgència davant del Clos Arqueològic*

- de Torre Llauder (Mataró, El Maresme). Laietania, 6, pp. 127-147. Mataró.
- CLARIANA, J. F., JÁRREGA, R. (1994): *Estudi de la fase Baix Imperial de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró, el Maresme). Les ceràmiques*. Laietània, 9, pp. 253-289. Mataró.
- GARBSCH, J. (1980): *Spätantike Sigillata-Tablets, Rei Cretariae Romanae fautores Acta. Zur Spätantiken Keramik aus Nordafrika*. Supplemententa 5, pp. 161-197. Aust/Kaiseraugst.
- GARCÍA DE FIGUEROLA, M., GARCÍA MARTÍN, J. (1995): *Sigillata africana con tema bíblico encontrada en la provincia de Salamanca*. Archivo Español de Arqueología, 68, pp. 287-291. Madrid.
- GENERA, M. (1985): *Estat actual de la recerca sobre la Dertosa romana*. Quaderns d'Història Tarraconense, V, pp. 135-144. Tarragona.
- GENERA, M. (1991): *Dertosa, una ciutat romana*. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà, vol. II, pp. 171-172. Tarragona.
- GENERA, M. (1992): *L'Ebre final: del paleolític al món romà*. Tortosa.
- GENERA, M. (1993): *Intervencions a Dertosa*. Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya, 1. Època romana, antiguitat tardana. 1982-1989, pp. 53-59. Barcelona.
- GENERA, M. (1998): *Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu territori*. Seminari sobre Territori (Universitat Rovira i Virgili, 1995), pp. 203-230.
- GENERA, M., ARBELOA, J. M. V. (1986-1987): *L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència*. Tribuna d'Arqueologia 1986-1987, pp. 81-90. Barcelona.
- HAYES, J. W. (1972): *Late Roman Pottery*. London.
- JÁRREGA, R. (1993): *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*. (Tesi Doctoral microfitxada, Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra-Cerdanyola).
- MAYER, M., RODÀ, I. (1985): *Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa*. Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983), pp. 701-737. Zaragoza.
- NOLLA, J. M. (1982-1983): *Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona)*. Annals de l'Institut d'Estudis Girolins, XXVI. Homenatge a Carles Rahola, pp. 111-130. Girona.
- NOLLA, J. M. (1984): *Excavaciones recientes en la Ciudadela de Roses*. Papers in Iberian Archaeology. British Archaeological Reports. International Series, 193, pp. 430-459. Oxford.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. (1984): *Carta Arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. Girona.
- PONS, J. (1976): *Estudio de la estructura social de Dertosa y Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía*. (Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona).
- PONS, J. (1994): *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*. Barcelona.
- SALOMONSON, J. W. (1969): *Spätromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus Nordafrikanischen Werkstätten, Entwicklungsgeschichtliche Untersuchungen zur Reliefgeschmückten Terra Sigillata Chiara C*. Bulletin Antieke Beschaving, XLIV, pp. 2-109.
- TARRADELL, M. (1976): *Las ciudades romanas en el este de Hispania*. Actas del I Symposium de ciudades augústeas, pp. 289-313. Zaragoza.
- VV.AA. (1981): *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale. Roma.